

הספרות העברית בתקופת ההשכלה בגרמניה

Pelli, Moshe. *The Age of Haskalah: Studies in Hebrew Literature of the Enlightenment in Germany*. E.J. Brill, Leiden, 1979. 255 pp.

קובץ מאמריו החדש של משה פלאי מכריז על עצמו כעל "מחקרים בספרות העברית של תקופת ההשכלה בגרמניה", ואולם השימוש במלה "ספרות", המופיעה בכותרת-המישנה של הספר, הוא רחב ביותר וכולל לא רק ספרות יפה, אלא גם פובליציסטיקה, דברי הגות, ואפילו פרשנות. למעשה מתכוון פלאי במלה זו לכל מה שנכתב בעברית במרכז ההשכלה

התהליכים התרבותיים-דתיים בתחום הנצרות והתפתחות הדיאיוס, אך אין בה זי: חוסר הקישור בין הדיאיוס לבין התפתחותה של הפרוטסטנטיות ומהומה מטיל צל על הבדיקה כולה (ויש לזכור שמוצא הדיאיוס היה כנאגליה הלא-קאתולית).

המאמר השני עוסק ב"סיבות פנימיות" של השינויים, או הרפורמות, שביקשו המשכילים להשיג בתחום הדת. פלאי רואה את הרצון לשינויים כנובע מהתפתחות פנימית של מחשבות קדומות ושל נטיות למצוא דרך ראצינאלית ל"טעמי המצוות". מאמריהם של משכילים, שלעיתים הרחיקו לכת אף ממנדלסון, מסתמכים הרבה על הרמב"ם. הם ניסו לנסח את המטרות החדשות של תנועת ההשכלה המודרנית במונחים יהודיים-הלכתיים (כאמור, הלקיו כבר עמד על כך; ראה הערה 1 לעיל) – למשל, רצו להסתמך על "מצוות בטלות לעתיד לבוא", אך רצו שהרבנים עצמם יבצעו את התמורות. אלא שהרבנים לא היו מוכנים לכך, כמובן. פלאי מגיע למסקנה שדוגמה זו מבטאת את רצונם של המשכילים להישאר במסגרת היהדות המסורתית. מסקנה זו אפשרית, כמובן, אך אינה הכרחית.

כמאמר זה בולט מאוד מיעוט ההסתמכות על מאמרים מתחום ההיסטוריה. פלאי רואה ברפורמות שביקשו המשכילים להשיג תהליך יהודי פנימי, אך אין זה מדויק כל עיקר: אין ספק שהרצון לרפורמות היה מיועד להישגים התאורחתיים, וזהו תהליך חיצוני מובהק.

המאמר השלישי עניינו יחסם של המשכילים לתלמוד, או בלשונו של המאמר "האם שנאו המשכילים את התלמוד?". בסוגיה חשובה זו מנסה פלאי להוכיח את יחסם החיובי של המשכילים העבריים אל התלמוד. נראה לי שהפעם הוא מצליח להוכיח היטב את טיעונו, בניגוד להיסטוריוגרפים רבים שנדרשו לעניין זה. לדעת פלאי, נבעה הטעות בהערכת יחסם של המשכילים אל התלמוד הן ממלחמתם ברבנים האורתודוקסיים בני זמנם והן ממלחמתם בחינוך היהודי, שהקדים את לימוד התלמוד ללימודי התורה והאגדה. דומה שמסקנות אלה של פלאי ראיות לתשומת-לב. קריאת התיגר נגד מטרות הלימוד ודרכי הלימוד בחדר ובישיבה, על הפלפול וההתנצחות ועל הלימוד הבלעדי של טקסטים שאין להם קשר למשמעות החיים (עמ' 23), הביאו להנחה כאילו יחס המשכילים לתלמוד בכללו היה רע. זאת ועוד, המשכילים אימצו לעצמם את דרשותיו של וויזל בתחום החינוך, היינו, לדחות את לימוד התלמוד לגיל מאוחר יותר, וכן אימצו את הכוונה לעשותו לנחלת יחידים-סגולה. גם כוונה זו גרמה לאותה הכללה, כאילו פסלו המשכילים העבריים את התלמוד. לאמיתו של דבר היה יחסם של המשכילים לתלמוד חיובי יותר מן המקובל על ההיסטוריוגרפים. אולם הסיבה לשבחם של חכמי התלמוד נבעה מרצונם של המשכילים בסמכות רבנית כדי להכניס שינויים בהלכה בתקופתם, כאותה סמכות שהיתה לחכמי התלמוד בתקופתם.

במאמר זה אין פלאי דן כלל בהפקעת ההלכה ממעמד מקודש, שאין עליו עוררין, למעמד של חומר הניתן לרביזיה ולביקורת היסטורית (על כך עמד במפורט רוטנשטרייך; ראה הערה 1 לעיל), ומקומו של דיון כזה הוא בפרק זה. ליחסם החיובי של המשכילים לתלמוד, גם אם הוא מוכת, אין חשיבות מכרעת, והנקודה המרכזית היא דווקא תפיסתם את התלמוד ככר-שינוי, ולא כהלכה למשה מסיני.

המאמר הרביעי עניינו השפה העברית. המשכילים ראו בגלות את הסיבה המרכזית לזניחת העברית, ועל-כך, לדעת פלאי, ראו בתחיית הלשון תחייה של סגנון חיים חדש. בדיון זה מודגשת הדרישה לפרשנות על-יפי הפשט. אין המחבר עוסק בסעיף זה בהיבט "התנועות" של הרצון לחזור אל הפשט – משום שפרשנות מחודשת תאפשר אינטרפרטאציה אנטי-

שבגרמניה, ולמרות הציפיות שיוצרת כותרת-המישנה, עניינו בספרות היפה הוא שולי למדי. גם כשמגלה המחבר עניין ספרותי ביצירות התקופה, נעשה הדבר בעיקר עד כמה שעניין זה משרת את השקפתה של תנועת ההשכלה בתחום ההיסטוריו-אזרחי. אכן, למעשה מתמקד הספר במחשבת ההשכלה ובזרמיה בתקופת גרמניה. אך גם בתחום זה חסרה בו ראייה זהירה של התקופה הסבוכה: אמנם, היו בה זרמים סוציו-תרבותיים כלליים, שעיקרם היה השגת התאזרחות, אך היו גם זרמים ותחזורים אחרים, ספרותיים-עבריים בעיקרם, שיצרו את ספרות ההשכלה בגרמניה. על רעיון זה עמד לראשונה שמעון הלקין,¹ ואילו עמד עליו גם פלאי, היה פוטר את עצמו מסיכוכים רבים. נראה שאחד הגורמים העיקריים לכך הוא העובדה שהספר הוא קובץ של מאמרים נפרדים: אולם אין הצדקה לכך, שאף-על-פי שכל המאמרים עוסקים בזרמי המחשבה של תנועת ההשכלה במרכזה הראשוני, בגרמניה, לא התגבשה בהם תפיסה שלמה שעניינה מהות תנועת ההשכלה.

הספר נחלק לשניים: בחלקו הראשון נכללים מאמרים בעלי אופי עיוני כללי, ובחלק השני פרקים, שכל אחד מהם מוקדש לאישיות מרכזית בגרמניה בתקופה האמורה (1770–1820 לערך). בגלל מרכזותם של האישים האלה, הם משמשים אף כסיס להסתמכויות ולמסקנות בחלק הראשון, הכללי. מטעם זה, וכמיוחד משום שכל פרק היה כומוגו מאמר נפרד, אין הספר נקי מחזרות.

המאמר הראשון בחלק הראשון עניינו הדיאיוס והשפעתו על תקופת ההשכלה העברית בגרמניה. הזמן הנידון בו הוא שלושים השנים של סוף המאה השמונה-עשרה ועשרים השנים של ראשית המאה התשע-עשרה. פלאי מנסה להוכיח, שדעות המשכילים בתמישים שנה אלה יש בהן עקרונות דיאליטיים שבאו בהשפעות חוץ. זאת ועוד: לדעת פלאי, התייצבות הדיאיוס נגד השילוש הנוצרי מכאן, וראייה אחדותית של האלוהות מכאן, קירבה אותו אל המשכילים היהודיים, לרבות אלה שלכאורה היו רחוקים ממנו. עוד סבור פלאי שהקריאה ל"יהדות המקורית" מקבילה גם היא להשקפה הדיאליטי (עמ' 28). ואולם, דווקא על דרך טיעונו של פלאי עצמו ניתן לגרוס, שקריאה זו מקבילה לקראת, ואין לקבל את טענותיו כפשוטן. אף כי הדיאיוס קם גם מתוך ביקורת הנצרות (הברית החדשה) והיהדות (הברית הישנה כבסיס של החדשה), הרי הוא הטיל ספק בתוקפו המוסרי של המקרא בתקופה המודרנית. נקודה זו בדיוק שימשה מעצור לחלק מאישי תקופת ההשכלה, כגון מנדלסון וויזל, ופלאי כלל אינו מוצא לנכון לנסות ולתרוץ, כיצד יש גם אצלם השקפות דיאליטיות למרות כל זאת. הדעה כי אין ספק שהדיאיוס הוא המקור היחיד כמעט, שהשפיע על זרמי המחשבה של ההשכלה היהודית בגרמניה, יש בה צמצום מטעה: אפילו את "גורם החרוץ" המרכזי של ההשכלה בגרמניה אין לראות בו. צמצום זה מפחית מערך ניתוחו את התופעות. במאמר נערכת גם בדיקה של

¹ קשה להבין כיצד אפשר לכתוב על התקופה ולהתעלם מן הספר:

Shimon Halkin. *Modern Hebrew Literature*. Schocken Books, New-York, 1950.

שלא לדבר על הרצאות המבוא של הלקין. פלאי מתעלם לחלוטין גם מעיוניו ההיסטוריוסופיים של נתן רוטנשטרייך, העוסקים באותה תקופה, וכן, למשל, מן הספר של ארתור הרצברג, העוסק בתנועת ההשכלה וההתאזרחות בצרפת, הן בתקופה שקדמה להשכלה בגרמניה והן במקביל אליה, בעיקר בן ההיסטוריו-אזרחי שלה והשפעותיה התרבותיות והדתיות.

מסורתית, ובמקרה הטוב מודרנית.

המאמר החמישי והאחרון בחלק הראשון של הספר עניינו הרפורמות וההיכל בשנים 1818–1819. בהמשך להערותי על המאמר השני, אין לראות את "הרפורמות" ר'ההיכל" בשנים הנידונות כהתפתחות של תנועת ההשכלה העברית-ספרותית, אלא כהיענות לתנועת ההתאזרחות באותו זמן, ולכן ספק אם מקומו של מאמר כזה דווקא בספר המכריז על עצמו כעל קובץ מחקרים בספרות.

החלק השני של הספר טוב יותר, לטעמי, משום שאין לו יומרה של עיון כללי בתקופה כה מורכבת. בחלק זה חמישה פרקים, שכל אחד מהם מוקדש ליוצר אחר ולדיון בדעותיו על-פי יצירתו, ובכל פרק יש ויש תרומה היסטוריוגרפית.

בפרק על וייזל, המוצג גם כאיש התקופה אך גם כמחדש מתון, מנסה פלאי ואף מצליח להוכיח, שאין קלוזנר צודק בשלילת החידוש שיש בתרומתו של וייזל לתקופה. יש חידוש בדברי שלום ואמת שלו, אלא שלימים נסוג הוא עצמו מדבריו, כפי שהפסיק גם את השתתפותו בהמאסף.

הדיון במרדכי גומפל שנאבר הוא מעניין מאוד. פלאי מציגו כתיאורטיקן של מחשבת הרפורמה (ואין פלא, שהדברים על הרפורמה בחלקו הראשון של הספר מרבים להסתמך עליו). למעשה, הקדים שנאבר את תנועת התיקונים בדת, ודבריו שימשו לה מעין פתיחה תיאורטית-פילוסופית. קלוזנר, ואף היסטוריוגרפים אחרים, לא הקדישו לשנאבר כל מקום, ועובדה זו מעלה עוד את חשיבותו של הפרק.

לעומת זאת, אין כל חידוש בפרק על יצחק סאטאנוב (שכמעט כל ההיסטוריוגרפים הקדישו לו דיונים וניתוחים). פלאי דן בשני חלקי משלי אסף, ולפי פתגמים ספורים בלבד הוא מנסה להוכיח השקפה שלמה, הקרובה לדיאיוס. דומה שהדבר מוקשה.

בשני הפרקים האחרונים שבספר דן פלאי דיון מקיף בתוכן דבריהם ובהשקפותיהם של שאול ברלין ושל יצחק אייכל. את ההשקפות הוא מעלה לא רק ממאמריהם של השניים, אלא אף מיצירותיהם הספרותיות (כתב יושר לשאול ברלין ואגרות משולם האשמתוני ליצחק אייכל). שני פרקים אלה והפרק על שנאבר הם הטובים שבספר.

לסיכום, בספר הושקעה עבודה רבה, המשקפת בקיאות רבה בספריהם של המשכילים העבריים בגרמניה בתקופה הנידונה בו ובכל כרכי המאסף. עם זאת, עדיין חסר ספר על ההשכלה בגרמניה על היבטיה הסוציו-היסטוריים, הדתיים והספרותיים-תרבותיים.

מנוחה גלבוז